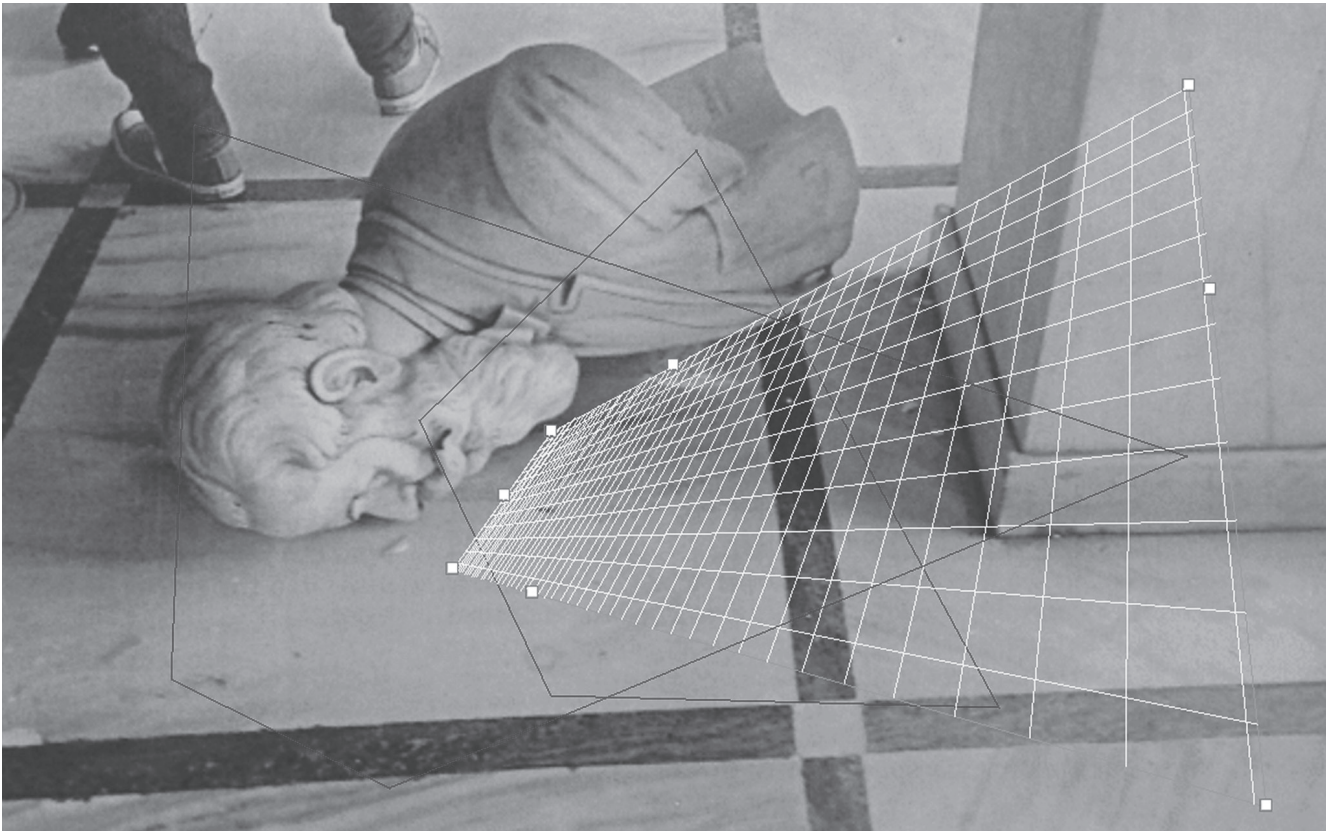

Η «ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ» ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΗ ΜΕ ΕΝΑΝ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΠΟΥ ΕΧΕΙ ΠΙΑ ΣΒΗΣΕΙ (1850-1880)¹

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Χωρίς να μπορώ να το καταθέσω ως βεβαιότητα, έχω την έντονη εντύπωση ότι έως τις αρχές του 1839 η ιδέα για μια άμεση διεύρυνση των στενών ορίων του ελληνικού κράτους δεν είχε –ούτε ως θεωρητικός λόγος ούτε ως πράξη– έντονη παρουσία στους ηγετικούς κύκλους του ελληνισμού: τους απασχολούσε περισσότερο η αντίδραση προς τους Βαυαρούς, ίσως και η ανάπτυξη της Αθήνας, όπου πολλοί Έλληνες του εξωτερικού, σημαντικοί μάλιστα, έρχονταν να εγκατασταθούν, μερικοί και να επενδύσουν αγοράζοντας τις οθωμανικές περιουσίες.² Αναφερόμενος στο 1840 ο Αλέξανδρος Σούτσος έγραφε, τέσσερα χρόνια αργότερα:

«Αι περί του μέλλοντος μεγαλείου της Ελλάδος δεν εθέρμαινον έτι τας κεφαλάς ημών».³

Μάλλον κάπως έτσι πρέπει να ήταν τα πράγματα, εφόσον και ο ίδιος ο ποιητής, περιγράφοντας τον φανταστικό εαυτό-του ως *Περιπλανώμενο*, στα 1839, τον βάζει τη στιγμή που, απελπισμένος από την τυραννία των Βαυαρών, εγκαταλείπει «τον Πειραιϊκόν λιμένα και προς τας Αθήνας στρέφων όμματα δακρυβρεγμένα», να διαλογίζεται:

Ο Αλέξης Πολίτης είναι ομότιμος καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

*Αλαζόνες διπλωμάται και των Άγγλων και των Ρώσων,
ξένοι, μην καταγελάτε την μικρότητά μας τόσον!
Θεαταί του εθνικού-μας εξευτελισμού και πένθους,
εις το στάδιον ο Έλλην ίσως τρέξει πάλιν ένθους.
Η αδάμαστος φυλή-του ίσως ενωθει εκ νέου,
από κορυφών του Αίμου μέχρις άκρων του Μαλέου,
κι εις τας θύρας του Ευξεινου
ανυψώσωμεν τον θρόνον του Μεγάλου Κωνσταντίνου.
Ίσως εις ημάς βλαστήσει και αναφανεί τις ήρωσ,
Μακεδών Αλέξανδρός τις ή ο Ηπειρώτης Πύρρος,
και ζητήσωσιν εκείνοι λόγον από σας τους ξένους,
λόγον δι' αυτό το αίσχος του πολυπαθούς μας γένους...⁴*

Τρία «ίσως» εισάγουν τα κύρια σημεία της σκέψης: *ίσως* αναγεννηθεί ο πατριωτικός ενθουσιασμός, *ίσως* ενωθεί η «φυλή», *ίσως* αναφανεί στρατιωτικός ηγέτης· ενώ το τέταρτο κεντρικό σημείο, πως για τα δεινά-μας φταίνει οι ξένοι –έστω, μόνον οι διπλωμάτες– αυτό προβάλλεται δίχως κανένα *ίσως*. Ο τρόπος με τον οποίο ο Σούτσος διατυπώνει τις απόψεις-του συνιστά, νομίζω, ένα από τα πρώτα φαινόμενα της στάσης που θα χαρακτήριζε για δεκαετίες τη λόγια ελληνική αντίληψη ως προς τη λύση του ανατολικού ζητήματος· όποτε, μάλιστα, οι Έλληνες δεν ήθελαν να θέσουν το ανάθεμα στο σύνολο των Ευρωπαίων, επέλεγαν ως στόχο την άκαρδη διπλωματία.

Εκτός όμως από τους ηγετικούς κύκλους, υπήρχαν και τα λαϊκότερα στρώματα, όπου επιβίωναν ακόμα οι προ-νεοτερικές αντιλήψεις: μια επαναφορά των πραγμάτων όπως ήταν πριν από την Άλωση, μια αναδρομή δηλαδή της ιστορίας στην κατάσταση πριν από το 1453.⁵ Εδώ, η εθνική επανάσταση δεν είχε αντικαταστήσει το παλιότερο οικοδόμημα· πίσω από τον Παρθενώνα επιβίωνε ακόμα η Αγία Σοφία. Το διακρίνουμε στις κάθε είδους κινήσεις των ρωσόφιλων, στην έντονη παρουσία χρησολόγων και εκδόσεων του Αγαθάγγελου στα 1837 και 1838.⁶

Ωστόσο, τα απρόσμενα γεγονότα της σύγκρουσης του Μωχάμετ Άλη με τον Σουλτάνο, τον Ιούνιο του 1839, με την καταστροφή του οθωμανικού στρατού από τον γνωστό-μας Ιμπραήμ πασά, έδειξαν τις αδυναμίες της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας. Ξαφνικά, λοιπόν, ένα κλίμα αισιοδοξίας απλώθηκε στην Ελλάδα· με την είδηση του θανάτου του Μαχμούτ Β΄, 18/30 Ιουνίου 1839, είχε κυκλοφορήσει η φήμη ότι ο Όθων σκεφτόταν να αποβιβαστεί στην Πόλη για να στεφθεί αυτός αυτοκράτωρ, ενώ πλάι στους αγαθαγγελιστές ξεφύτρωσε και μια πιο ριζοσπαστική τάση, οι «σαραντιστές», αυτοί δηλαδή που υπόσχονταν ότι το 1840 η ορθοδοξία θα νικήσει.⁷ Και πλάι στα λαϊκά στρώματα, άλλαξαν τώρα και των ηγετικών ομάδων οι αντιλήψεις· άρχισε να σχηματίζεται η ιδέα για μια ανασύσταση του βυζαντινού ιμπεριουμ. Αλλά και κάτι ακόμα:

ο νεαρός διάδοχος, ο Αβδούλ Μετζίτ, υποχρεώθηκε να εγκαινιάσει αμέσως μια διαφορετική κρατική πολιτική και να αναγνωρίσει την ισοτιμία όλων των υπηκόων-του, ανεξαρτήτως θρησκευματος – είναι το γνωστό χάτι-σερίφ του Γκιουλ-χανέ που καθιερώνει το Τανζιμάτ, λέξη που σημαίνει, ακριβώς, «μεταρρύθμιση». Η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε αρχικά να επωφεληθεί και προχώρησε στη σύναψη εμπορικής συνθήκης με την Τουρκία· έως τότε όλες οι εμπορικές επαφές ήταν, τυπικά, παράνομες. Ακριβώς, όμως, ετούτη η συμβιβαστική πράξη έδειξε πόσο εξημμένα ήταν τα πνεύματα των ελλαδιτών· η γενική κατακραυγή δεν επέτρεψε την επίσημη υπογραφή της συμφωνίας, εφόσον κάτι τέτοιο συνεπαγόταν και την αποδοχή μιας πλήρους νομιμότητας της οθωμανικής εξουσίας στα εδάφη-της – όχι, ο πατριωτισμός-μας δεν μπορούσε να δεχτεί κάτι τέτοιο. Ο σπόρος της Μεγάλης Ιδέας άρχισε να πιάνει ρίζες σε ένα έδαφος που αντικειμενικά δεν μπορούμε να το ονοματίσουμε παρά ιδεοληψία.

Ότι η ασάφεια, ηθελημένη ή όχι, είναι ενδογενής στη Μεγάλη Ιδέα, αποτελεί για εμάς κοινό τόπο· ωστόσο, όλοι το ήξεραν και τότε, όλοι το αποδέχονταν. Παρά την ασάφεια όμως, οι πάντες θεωρούσαν ως τελικό στόχο μια μεγάλη Ελλάδα, μακάρι και με δυο φτερούγες –Βαλκάνια, Μικρασία– και πάντως με πρωτεύουσα την Πόλη· αυτό ήταν το «όνειρο». Μπορεί οι πάντες –ή τουλάχιστον οι σώφρονες– να γνώριζαν πως ολόκληρο ήταν μάλλον αδύνατο να πραγματοποιηθεί, αλλά ποιος τολμούσε να σκεφτεί –πολύ περισσότερο, να διατυπώσει φωναχτά– μια τελική εκδοχή τόσο πιο περιορισμένη, ώστε να μην συμπεριλάμβανε τον σκληρό-του πυρήνα, την Πόλη;

Προτού επιχειρήσουμε να εννοήσουμε αυτή την κοινή στάση της εποχής, πρέπει, νομίζω, να αποδεχτούμε ότι ρεαλιστική λύση του ανατολικού ζητήματος δεν μπορούσε αντικειμενικά να υπάρξει. Όταν οι Οθωμανοί καταλάμβαναν από τον 11ο έως τα μέσα του 17ου αιώνα τις τεράστιες εκτάσεις σε Ρούμελη και Ανατολή, στηρίζονταν σε συνθήκες ολότελα προ-νεοτερικές, όπου οι επικράτειες καθορίζονταν από τη στρατιωτική ισχύ των ηγεμόνων. Βέβαια, και στα 1840 ακόμα, η στρατιωτική ισχύς ήταν εκείνη που καθόριζε τα σύνορα των κρατών· ωστόσο, το καινούριο πλέγμα των εθνικισμών είχε αρχίσει πια να διαμορφώνεται. Το ελληνικό κράτος μάλιστα, ήταν μία από τις πρώτες εφαρμογές-του· μονάχα που για να σταθεί χρειάστηκε να αναμειχθούν, και δυναμικά και στο επίπεδο των διακρατικών συμφωνιών, κάποιοι ηγεμόνες – η διπλωματία, δηλαδή. Ότι το ελληνικό κράτος δεν θα μπορούσε, στηριγμένο στις δικές-του στρατιωτικές δυνάμεις, να επιβάλει τις ποθητές αλλαγές συνόρων με την Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν ορατό διά γυμνού οφθαλμού· άρα η συνδρομή της ευρωπαϊκής διπλωματίας

–προφανώς και της στρατιωτικής δύναμης– ήταν επίσης αναγκαία. Η επιθυμητή λύση μπορούσε λοιπόν να ριζώσει, μονάχα αν πείθαμε το προ-νεοτερικό σύστημα των ηγεμόνων ν’ αποδεχθεί για τη λύση του ανατολικού ζητήματος το νεοτερικό πλέγμα των εθνικισμών.

Εδώ όμως άρχιζε μια καινούρια περιπλοκή: ποιους απ’ όλους τους χριστιανούς της Βαλκανικής και της Μικρασίας μπορούσαμε να εντάξουμε στην ελληνική εθνότητα, και με ποια κριτήρια; Η ασάφεια άρα της Μεγάλης Ιδέας δεν προέκυπτε μονάχα από τις δυσκολίες εφαρμογής, οφειλόταν και σε δύο εσωτερικές-της αντιφάσεις: άλλοτε συνέπλεε, πρώτον, με τη νεοτερική αντίληψη της εθνικής συνείδησης, άλλοτε με την προ-νεοτερική του ισχυρού ηγεμόνα, και δεύτερον, το νεοτερικό δικαίωμα της εθνικής συνείδησης το αναγνώριζε μόνο στους Έλληνες – τους άλλους Βαλκάνιους τους ταυτίζαμε υπόγεια με την προ-νεοτερική συνείδηση του «εμείς», τη θρησκευτική, ενώ και για τη Μικρά Ασία λησμονούσαμε συνήθως τους Αρμένιους. Όλες τις άλλες εθνότητες τις αντιμετωπίζαμε υπεροπτικά και έτσι στην πράξη υποτιμούσαμε την αρχή των εθνικοτήτων⁸. Όταν όμως η αντικειμενική –χρησιμοποιά για τρίτη φορά τη λέξη– πραγματικότητα είναι τόσο διαφορετική από τους πολιτικούς στόχους-σου, όταν ζορίζεσαι να παρακάμψεις τον ρεαλισμό, τότε ο λόγος που εκφέρεις φορτίζεται αναγκαστικά, και οι ασκοί του συναίσθηματος θα ανοίξουν διάπλατοι του συναίσθηματος, δηλαδή του εγωισμού – εθνικού ή πολιτικού, το ίδιο κάνει.

Ενδεχομένως όμως να υπήρχε και μια τρίτη εσωτερική αντίφαση, την οποία οι πηγές όπου στηριζόμαστε –βιβλία και εφημερίδες ή περιοδικά, δηλαδή λόγος που έχει διατυπωθεί δημόσια– να μην την αποτυπώνουν: μήπως, άραγε, στο ιδιωτικό επίπεδο κάποιοι εξέφραζαν πιο ρεαλιστικές απόψεις; Λίγο προτού αρχίσει μια ακόμα μεγάλη κρίση για τον ελληνισμό, η κρητική επανάσταση του 1866-1869, ένας συγγραφέας που αντιμετώπιζε ειρηνικά τα νεοελληνικά στερεότυπα περιέγραφε έτσι «την πραγματοποίησιν της “μεγάλης ιδέας”, την απελευθέρωσιν δηλ. της Ηπείρου και Θεσσαλίας» – τόσο μόνο. Αναφέρομαι βέβαια στον πρόλογο της *Πάπισσας Ιωάννας* ο Ροϊδης λοιπόν πίστευε ότι μπορεί να λέγαμε μεγάλα λόγια, κρατούσαμε όμως μικρά καλάθια. Εδώ ας προσθέσω και μια προφορική μαρτυρία εκείνων ακριβώς των χρόνων: ο Νίκος Σβορώνος έλεγε, πως ήξερε από τη γιαγιά-του στη Λευκάδα ότι ο κόσμος στις αντι-αγγλικές διαδηλώσεις φώναζε «Ζήτω η Ένωσις», αλλά, πρόσθετε σιγανά, χαμογελώντας ο ένας στον άλλον, «κι ο θεός να μην το δώσει».⁹ Διαθέτουμε πάντως και ρητές μαρτυρίες για την απροθυμία των Ελλήνων, όχι μόνο της Κωνσταντινούπολης, παρά και της Ηπείρου, της Μακεδονίας ή της Ερμούπολης να εμπλακούν σε πολεμική σύρραξη, ενώ μένοντας πάντοτε στο ίδιο χρονικό πλαίσιο, γνωρίζουμε και την εκτίμηση του Gobineau (Γκομπινώ) –χρονολογημένη στις

6 Δεκεμβρίου 1866, δηλαδή λίγες μόνο μέρες ύστερα από τα γεγονότα του Αρκαδίου– πως οι σοβαροί Έλληνες αδιαφορούσαν για τα μεγαλόπνοα εθνικά οράματα και σταδιοδρομούσαν το ίδιο καλά στην Τουρκία, την Αίγυπτο ή την Ευρώπη: η Μεγάλη Ιδέα αναπτυσσόταν στα καφενεία για να εκπληρώσει την «ενδημική προδιάθεση των Νοτιών στις καυχσιές».¹⁰ Προτού εξακτινωθούν βέβαια έως τα καφενεία, οι ονειρικές λύσεις είχαν σμιλευτεί από το καλάμι των λογίων· εδώ παραθέτω μιαν από τις πιο αλλοπρόσαστες εκδοχές – διατυπώθηκε νωρίς, στα 1845, από τον Αλέξανδρο Σούτσο, που κακίζει την ατομία των πολιτικών και προτείνει δυναμική λύση:

Μυρμικίδια Κωλέττη, Μεταξά, Μαυροκορδάτε!
Διά σας αντί το έθνος σήμερον να κινδυνεύει
και αυτών των Μουσουλμάνων να καθίσταται η κλεύη,
έπρεπε να ενωθώμεν Κρήτες, Μακεδόνες, Θράκες,
Θεσσαλοί και Ηπειρώται, Σέρβοι, Βούλγαροι και Δάκες,
κι έμπροσθεν του Βυζαντίου εις ημέραν ορισμένην
με το λάβαρον φανέντες, με την σπάθην γυμνωμένην,
εις τους Τούρκους, εις τους Φράγκους, τους μωρούς κι
εκθαμβωμένους,
να κηρύξωμεν εξαίφνης την Συνέλευσιν του Γένους,
εκεί δε μετά των Τούρκων εν ειρήνην να σκεφθώμεν
Συνταγματικόν μονάρχην ποίον όλοι να δεχθώμεν.¹¹

Διατυπώθηκε νωρίς – σε εποχή δηλαδή που ακόμα οι Νεοέλληνες πίστευαν ότι θα σύρουν πίσω-τους Σέρβους, Βούλγαρους και Δάκες, Ρουμάνους δηλαδή. Αλλά πρέπει να προσέξουμε πόσο ασαφής είναι στο κεφάλι του Αλέξανδρου Σούτσου η ιδέα των εθνικοτήτων: ονειρεύεται μια λύση της εποχής του Διαφωτισμού· η συμβίωση με τους Τούρκους δεν ενοχλεί, αρκεί ο μονάρχης να είναι «συνταγματικός». Το παράθεμα μας ενδιαφέρει και για δύο ακόμα λόγους: πρώτον, να θα φανούμε «με την σπάθην γυμνωμένην», έτσι για να τους τρομάξουμε λίγο, δίκως όμως πολεμικές διαθέσεις: «εν ειρήνην να σκεφθώμεν». Δεύτερον, «οι μωροί Φράγκοι»· γιατί μωροί; – από το «εκθαμβωμένοι» υποθέτω, επειδή δεν έχουν συλλάβει πόσο δυνατοί είμαστε, ή ακριβέστερα, επειδή δεν έχουν συλλάβει πόσο Μεγάλη είναι η Ιδέα που έχουμε για τον εαυτό-μας.

Δεν νομίζω να μας χρειάζονται κι άλλες «εκφράσεις» της Μεγάλης Ιδέας· όλες έπασχαν, καθώς κινούνταν αναγκαστικά στους χώρους της ιδεοληψίας. Έτσι, νομίζω, αιτιολογούνται –εννώ από τη σκοπιά του ιστορικού– οι παραλογισμοί που θα εντοπίσουμε στα κείμενα που σκοπεύω να παρουσιάσω. Πρώτον, δηλαδή, γιατί άνθρωποι, οι οποίοι μάλλον πρέπει να ήταν εκέφρονες στις καθημερινές-τους πρακτικές, όταν όμως διατύπωναν δημόσια τις πολιτικές-τους παρεμβάσεις, είτε συνειδητά αποδέχονταν

προτάσεις που δύσκολα θα έπειθαν εκείνους που θα έπρεπε να πείσουν, είτε αφήνονταν κάπως ασύνειδα στις εθνικές παρορμήσεις. Αλλά και δεύτερον, γιατί κάποιοι άλλοι, λιγότερο εκέφρονες –και καμιά φορά, μάλιστα, με καθόλου σώας τα φρένας– αντί να παραμεριστούν από την ελληνική κοινωνία ως επιβλαβείς, ή έστω ως ακραίοι είτε απλώς περιθωριακοί, γίνονταν ευπρόσδεκτα αποδεκτοί – συχνά και κάτι παραπάνω: προβάλλονταν ως εθνικά σύμβολα.

«Θα έπειθαν εκείνους που θα έπρεπε να πείσουν». Ενωώ, βέβαια, τους Ευρωπαίους, ή ακριβέστερα, τους νοητούς Ευρωπαίους, όπως όφειλαν, κατά τη γνώμη-μας, να είναι. Εξηγούμαι: τα κείμενα μπορεί να γράφτηκαν ελληνικά, με άμεσους αποδέκτες τους Έλληνες, όμως η εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή μια ευνοϊκή για την ελληνική αντίληψη λύση του ανατολικού ζητήματος, δεν βρισκόταν στα ελληνικά χέρια: αυτό και το ξέραμε και το αποδεχόμασταν, άρα όλο το πρόβλημα βρισκόταν στην ενίσχυση του φιλελληνισμού –τα κείμενα λοιπόν γράφτηκαν και διαβάστηκαν– και αυτό το δεύτερο έχει μεγαλύτερη σημασία για την οπτική-μου – ωσεί νοούμενοι αποδέκτες να ήταν οι κυβερνήσεις και οι διπλωμάτες των ευρωπαϊκών δυνάμεων.¹² Ο Έλληνας αναγνώστης διαβάζοντάς τα χαιρόταν και απορούσε: «μα δεν το βλέπουν ότι το δίκιο είναι με το μέρος-μας;». Και καθώς ο στόχος-μου δεν είναι οι άμεσες ελληνικές παρεμβάσεις στο πολιτικό επίπεδο παρά η αποσαφήνιση των νεοελληνικών νοοτροπιών, δεν θα εξετάσω ούτε τις όποιες αναφορές των Ελλήνων πρεσβευτών στις ευρωπαϊκές αυλές, ούτε τις επίσημες διακοινώσεις της κυβέρνησης, ούτε τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στον *Spectateur de l'Orient* – όσο πάντως τις γνωρίζω, κινούνταν στο ίδιο πνεύμα. Θα προσπαθήσω να δείξω ότι σε πρώτη φάση, δηλαδή στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου, οι συγγραφείς αντιμετώπιζαν την άρνηση των ευρωπαϊκών δυνάμεων να εκχωρήσουν εδάφη στο ελληνικό βασίλειο ή να αποδεχθούν τη ριζικότερη λύση μιας ανατολικής χριστιανικής αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα εσφαλμένων απλώς εκτιμήσεων –μα πώς δεν καταλαβαίνουν ότι θα ήταν η δικαιότερη λύση, αλλά και εκείνη που εξυπηρετούσε καλύτερα τα ευρωπαϊκά συμφέροντα;–, ενώ αργότερα, ιδίως από τα χρόνια της κρητικής εξέγερσης του 1866-1869 και ύστερα, διαβλέπουμε μian ανοικτή εκθρόνηση, μian καταγγελία: η Ευρώπη έχει χάσει πια την πνευματική-της υπεροχή, νοιάζεται μονάχα για τα υλικά συμφέροντα. Το κριτήριο για τις ίδιες τις ευρωπαϊκές αξίες δεν ήταν παρά η αποδοχή είτε η απόρριψη του φιλελληνισμού.

Το έτος 1853 είχε ένα βαρύ συμβολισμό, και από τον Γενάρη οι προστριβές της Ρωσίας με την Τουρκία εντάθηκαν απότομα: οι Έλληνες, λοιπόν, και όχι μόνο οι φιλο-ρώσοι, είχαν δει τις εθνικές ελπίδες να αναπτέρονται. Η 29η Μαΐου παρήλθε άδοξα: ο πόλεμος άρχισε μόλις τον Νοέμβρη, σύντομα όμως οι εξελίξεις πήραν

δυσάρεστη τροπή σε όλα τα πεδία. Οι εξεγέρσεις στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, που ξέσπασαν τον Γενάρη του 1854, ατόνησαν γρήγορα, και δεν πρόσθεσαν ούτε δόξα ούτε ελπίδες επιτυχίας στο ελληνικό έθνος, ενώ από τα μέσα Μαρτίου οι δύο από τις τρεις προστάτιδες χριστιανικές δυνάμεις συμμαχήσαν με τους Οθωμανούς. Παράλληλα, όμως, είχαν διαρρεύσει στον ευρωπαϊκό χώρο και οι συνομιλίες του Τσάρου με την Αγγλία, σχετικά με τα σχέδιά-του: ουδέποτε θα επέτρεπε «απόπειραν αναστάσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ή τοιαύτην επέκτασιν της Ελλάδος ώστε να δυνηθεί αύτη να κατασταθεί κράτος ισχυρόν και μέγα».¹³

Μια απελπισία διαδέχθηκε λοιπόν τις ελπίδες που είχαν αναπτυχθεί έναν ή ενάμισι χρόνο νωρίτερα. Στα μέσα του 1854, μάλλον τον Ιούνη, ένας ονόματι Ευθύφρων, τύπωσε στην Ερμούπολη ένα μικρό φυλλάδιο οκτώ σελίδων με τον τίτλο *Ελληνική Πολιτική* – οποία δηλαδή όφειλε να είναι. Με το «ελληνική πολιτική» ο συγγραφέας δεν εννοούσε διόλου την πολιτική του ελληνικού κράτους, εννοούσε την πολιτική του έθνους, το οποίο, όπως δήλωνε με άκρα σαφήνεια, εκτεινόταν σε όλα τα Βαλκάνια νοτίως του Δούναβη και της Σερβίας, και στη Μικρά Ασία έως τον Ευφράτη – άφηνε δηλαδή έξω ένα τμήμα της Αρμενίας και τη Συρία. Αυτή η πολιτική είναι δυο λογίων, η «εσωτερική», εντός των ορίων που διέγραψε, και η «εξωτερική», οι σχέσεις με Σέρβους, Μαυροβούνιους, Αρμένιους, Κούρδους, Άραβες, Πέρσες και, εννοείται, Ευρωπαίους.

Η εσωτερική συνίσταται στο να ενισχύουμε με κάθε τρόπο τον ελληνισμό: σχολεία, βιβλιοθήκες, ορφανοτροφεία, νοσοκομεία, λέσχες, «διά της εμπυκώσεως της γεωπονίας και των τεχνών, διά της διορθώσεως των αναγκαίων οδών, διά συστάσεως νέων Ελληνικών συνοικισμών επί των αρχαίων και αξιολόγων θέσεων, τέλος δε διά της αναστάσεως των παλαιών του έθνους ονομάτων», και ακόμα, «διά της διορθώσεως της γλώσσης». Υποθέτω ότι ετούτες οι δράσεις –και άλλες που δεν τις ανέφερα– θα πραγματοποιούνταν εντός του ελληνικού κράτους από την κυβέρνηση και τους ιδιώτες, και εντός του οθωμανικού από τις ελληνικές κοινότητες. Είναι προφανές ότι ο Ευθύφρων απαντάει στους Ευρωπαίους, οι οποίοι κατηγορούσαν το μικρό ελληνικό κράτος ότι στα είκοσι χρόνια του ελευθέρου βίου του δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει έναν καλά οργανωμένο διοικητικό μηχανισμό, και ότι οι ελπίδες-του στηρίζονταν κυρίως στη ζωντάνια τού εκτός Ελλάδας ελληνισμού – των ανθρώπων δηλαδή που κατοικούσαν και δημιουργούσαν εκτός του πλαισίου της Μεγάλης Ιδέας. Όμως αυτή είναι δική-μου παρατήρηση, δεν υπάρχει στο κείμενο.

Η εξωτερική πολιτική απασχολεί πολύ λιγότερο τον συγγραφέα: άλλωστε, παρόλο που όλα αναφέρονται σε χρόνο ενεστώτα, αφορούν κάποιο ονειρικό μέλλον, όταν θα έχει υπάρξει αυτό το κράτος: καλές σχέσεις με όλους

τους γειτόνους και την Ευρώπη, ουδετερότητα στις ξένες συγκρούσεις, μια δύναμη ειρήνης και πολιτικής σταθερότητας. Και, το αξιοσημείωτο: πουθενά στις σελίδες του φυλλαδίου δεν ακούγεται λέξη για τον στρατό, το ναυτικό, τις πολεμικές συγκρούσεις. Οι εξεγέρσεις στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, από Γενάρη έως Μάη του 1854, καταδικάζονται εμμέσως (υπερβολικές φιλαυτίες «τινών κυδαίων Ελλήνων»), ενώ όσα προβάλλονται στο ονειρικό μέλλον θα γίνουν αυτομάτως, δίκως να επέμβουν ούτε οι Αγγλο-Γάλλοι ούτε οι Ρώσοι: «Ό,τι θέλει η φύσις, θέλει ο Θεός, πρέπει να θελήσωσι και οι άνθρωποι» –και καλού-κακού η λέξη Μεγάλη Ιδέα δεν εκφέρεται. Ίσως να είναι η πρώτη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας ως πρόγραμμα βελτίωσης του ελληνισμού, που θα επιφέρει φυσιολογικά τη δημιουργία μιας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας –που αναφέρεται ρητά, αλλά με πλάγιο τρόπο– η οποία θα περιλαμβάνει και τους Τούρκους. «Τί δικαιότερον, τί νομιμότερον, τί φιλανθρωπότερον της Ελληνικής ταύτης αξιώσεως;» Οι Έλληνες είναι οι μόνοι που μπορούν να φέρουν στην Ανατολή τα αγαθά της Ευρώπης.

Φαντάζομαι πως οι ειδήμονες θα ήξεραν ότι συγγραφέας του φυλλαδίου ήταν ο Ικέσιος Λάτρης, παλιός αγωνιστής, γραμματέας του Μιαούλη, ένα πρόσωπο σεβαστό και με διοικητική πείρα. Μερικούς μήνες αργότερα θα επαναλάβει το εγχείρημα με το ίδιο ψευδώνυμο, γράφοντας ένα μακρύ ποίημα, *Πανελληνίς, πόνημα στικηρόν περί Ελληνικού Γένους και της Ελλάδος και του νυν πολέμου* – καθώς εντωμεταξύ είχε ήδη ξεσπάσει ο ρωσο-τουρκικός πόλεμος και η επίθεση των Αγγλο-Γάλλων στην Κριμαία αναμενόταν.¹⁴ Οι αφέλιες που διατυπώνει μας φαίνονται σήμερα ακατανόητες, και στο «στικηρόν πόνημα» των 3.500 στίχων –τυπωμένο στα τέλη του Μάρτη 1855 ή λίγο αργότερα– είναι και περισσότερες και πιο ευφάνταστες. Ας προσθέσω ότι εδώ ρίχνεται και η ιδέα να μετοικήσουν όλοι οι Τούρκοι στη Συρία ή τη Μεσοποταμία, πάντα με τρόπο ειρηνικό και φιλήσυχο.

Σχεδόν ταυτόχρονα με το φυλλάδιο του Ευθύφρονα κυκλοφόρησε και ένα σύντομο αλλά περιεκτικό βιβλίο, όπου μεταφράζονταν λέξη-λέξη οι συνομιλίες του Τσάρου με τους Εγγλέζους, ενώ στην εισαγωγή αναπτύσσονταν οι προτάσεις του συγγραφέα για μια εύλογη λύση του ανατολικού ζητήματος. *Ελληνισμός ή Ρωσισμός* ήταν ο τίτλος-του, κυκλοφόρησε και αυτό ανώνυμα, όμως και εδώ οι επαΐοντες θα ήξεραν ότι συντάκτης του ήταν ένας επίσης νουνεχής και έμπειρος άνθρωπος, ο Κωνσταντίνος Δόσιος. Τα όσα όμως προτείνονταν ως σύμφωνα με τις πολιτικές επιδιώξεις των Αγγλο-Γάλλων ήταν παρόμοια μ' εκείνα του Ευθύφρονα και εξίσου ανεδαφικά. Ας μην απορούμε: εφόσον ρεαλιστικές λύσεις δεν υπήρχαν, οι Έλληνες δεν είχαν άλλο καταφύγιο από τον ανύπαρκτο ρομαντικό φιλελληνισμό – υπόγειο κάπως στον Λάτρη (που αναφερόταν διαρκώς στο χριστιανικό ιδεώδες),

πιο ρητό στον Δόσιο: βοηθήστε-μας, και θα είμαστε ο πιο πιστοί-σας σύμμαχοι.¹⁵

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1830 ο παλιός ενθουσιώδης φιλελληνισμός είχε πάρει την κάτω βόλτα: «Κανάρη σε ξεχάσαμε», θρηνούσε στα 1835 ο Βικτώρ Ουγκώ. Όσο περνούσαν τα χρόνια, η κατάσταση χειρότερε: στα 1854 ο Λαμαρτίνος εκδίδει την πολύτομη «Τουρκική ιστορία», και γύρω στα 1870 θα δούμε το χειρότερο: τη στροφή των συμπαθειών της Ευρώπης προς τους Βούλγαρους και τους άλλους Βαλκάνιους. Μια αιτία ήταν, σίγουρα, η γενική κακοδιοίκηση – με αποκορύφωμα τη ληστεία: δεύτερη, οι πάντα απαιτητικές εθνικές-μας διεκδικήσεις, που δεν υποστηρίζονταν ποτέ από αξιόμαχο στρατό, παρά μονάχα από τα ιστορικά-μας δικαιώματα, τα οποία όφειλαν να αναγνωρίσουν οι ξένοι.¹⁶

Η πτώση του φιλελληνισμού έφερε και την άνοδο του αντι-ευρωπαϊσμού στην ελληνική διανόηση, που βέβαια ενδυναμώθηκε κι από την παλιά προ-νεοτερική θρησκευτική αντιπαλότητα, στηρίχτηκε όμως και στη μεταστροφή των άλλοτε φιλο-ευρωπαϊών διανοούμενων, και είχε δύο πλευρές: μία, που δεν μας ενδιαφέρει εδώ, στη φοβία μήπως και οι ευρωπαϊκές συνήθειες μολύνουν τις ανερχόμενες μεσαιές ομάδες –ήθη, ενδυμασίες, ερωτικά μυθιστορήματα–, και η δεύτερη, πιο περιορισμένη αλλά και πιο ρητή, στην κατάπτωση, ακριβώς, του φιλελληνισμού. Δεν μας αγαπούν, επειδή εκεί, στη Δύση, κατέπεσαν οι ηθικές αξίες. Σα ένα ποίημα του Αχιλλέα Παράσχου, που το χρονολογεί στα 1860, τον ακούμε να απευθύνεται στην ελληνική νεολαία, και να αναφωνεί:

*ο Φράγκος σε ηπάτησε, σ' εμάρανεν η Δύσις!
Φράγκοι, φθορείς του Έλληνος, Ευρώπη, μητριά-μας·
γελάτε ο αειδεύς πριν πτέρυγας ανοίξει,
μά τον Παλαιολόγον-μας και μά τα δάκρυά μας,
δεν θέλει όλους ο ψευδής πολιτισμός μας πνίξει!
Τούρκοι και Σκύθαι, Βρετανοί, Αυστριακοί, Γαλάται,
γελάτε... θα γελάσωμεν κι ημείς καθώς γελάτε.*

*Συγγνώμη, Βύρωνος ψυχή, συγγνώμη Γιραρδίνε,
και σύ μολπή της αρετής, εώδη Βερανζέρε·
όχι, δεν είναι η Ελλάς ακάριστος, δεν είναι –
εις την αγίαν μνήμην-των, πατρίς-μου όπλα φέρε!
Ω κλίνω γόνυ έμπροσθεν εγώ των Φιλελλήνων·
τον Άβουτ τον περιφρονώ, θρηνώ τον Λαμαρτίνον...*

Με τα παραδείγματα, το ξέρω και εγώ όπως και εσείς, μπορεί κανείς να αναδείξει σαφέστερα τις ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις, μπορεί όμως επίσης και να παραπλανήσει. Αντι-ευρωπαϊκή υστερία έχω εντοπίσει σε πολλούς, με πρώτο παράδειγμα τον *Μεσσία* του Παναγιώτη

Σούτσου, το 1839. Ξέρουμε επίσης όλοι πως μονάχα άμα φτάσουμε σε στατιστικές μετρήσεις –«αισθητής στατιστικής», έστω– θα πατήσουμε σε πιο στέρεο έδαφος· αναγκαστικά όμως θα τελειώσω με δυο ποιητικά παραδείγματα. Το πρώτο από τον Αχιλλέα Παράσχο και πάλι: σκεφτόταν λίγο, εκφραζόταν άμεσα, και γι' αυτό βρισκόταν πιο κοντά στο μέσο κοινό. Είμαστε τώρα στα 1870· τα γεγονότα του Δήλεσι επέφεραν τη γενική κατακραυγή εναντίον-μας, και οι έλληνες διανοούμενοι ένιωθαν πάλι αδικημένοι, καθώς μόλις ένας χρόνος είχε περάσει από τη συντριβή της κρητικής εξέγερσης. «Ελλάς και Δύσις» τιλοφορείται το έμμετρο παράπονο του ποιητή:

«Εἰς τον σταυρόν, εἰς τον σταυρόν» οἱ Βρετανοὶ
 κραυγάζουν·
 «Φέρετε ἡλους!» κράζουσιν Αὐστριακοί, Γαλάται,
 καὶ ὅλοι σε λιθοβολοῦν, Ελλάς, καὶ σε χλευάζουν.

 Τοιαῦτα ψάλλει καθ' ἡμῶν το Ευρωπαϊὸν σμήνος,
 καὶ υπομένει ὁ Οὐγκῶ, σιγὰ ὁ Γιρραδίνος!
 Οἴμοι· ἐκ τῆς σημερινῆς τοιαῦτα Ἐσπερίας
 προσμένει-τις· ἡ γενεὰ παρήλθε τῶν γενναίων.
 Γραυς ἡ Ευρώπη σήμερα, κηρεύουσα καρδίας,
 δὲν εἶναι Δύσις Βύρωνος καὶ Βερανζέρου πλέον... .

για να καταλήξει, απειλώντας: «Ανταποδίδει ο Θεός, και πρόσεζον, ω Δύσις!».¹⁷

Το τελικό-μας παράδειγμα προέρχεται από έναν ελάχισονα, τον Φίλιππο Οικονομίδη, ανιψιό και μιμητή του Φίλιππου Ιωάννου. Δημοσιεύθηκε στην *Πανδώρα* το 1871, όταν μπροστά στο Πανεπιστήμιο στήθηκε το άγαλμα του Ρήγα, ταυτόχρονα σχεδόν μ' εκείνο του Γρηγορίου Ε' – ήταν η εποχή του «τελεσφόρου συγκερασμού», για να θυμηθούμε τον Κ. Θ. Δημαρά. «Προς την Ευρώπην» είναι ο τίτλος· ο ποιητής ατενίζει τον βουβό ανδριάντα του Ρήγα, και φαντάζεται τις σκέψεις-του: να ευγνωμονεί την Ευρώπη για τα όσα μας πρόσφερε, και έπειτα:

Ευρώπη! αποφάσισον καὶ δείχθητι μεγάλη,
 γενναιοτάτη πράγματι, δος, δος εἰς τὴν Ελλάδα
 ζωῆς ακμαίαν ἐθνικῆς, φαιδρὰν ζωῆς λαμπάδα·

 Ευρώπη! ἔσο ποιητῆς; Ελλάς το ποίημά σου!
 Μετὰ στοργῆς περάτωσον το ἀριστούργημά σου!

 Θέλησον θάλλοντ', ἀνηρά, νὰ ἀναλάβει κάλλη,
 κι αἰώνιον, ἀθάνατον τὸν ὕμνον-σου θὰ ψάλλει

– ἡ Ελλάδα, ἐννοεῖται.¹⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Philhellenism and European Identity» που πραγματοποιήθηκε στη Λευκωσία στις 13-15 Νοεμβρίου 2015, με την πρωτοβουλία και την ευθύνη του Μίλτου Πεκλιβάνου και του Martin Voehler, καθώς και με συνδιοργάνωση του Πανεπιστημίου Κύπρου και του Freie Universität Berlin. Θα δημοσιευτεί στα πρακτικά της συνάντησης που θα κυκλοφορήσουν στα αγγλικά.
2. Βλ. τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Βασίλη Παναγιωτόπουλου στο πρόσφατο βιβλίο: *Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα καὶ ἓνα υπόμνημα τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού για τὴν Ἑλληνική Ἐπανάσταση (Χάλλη τῆς Σαξονίας 1824)*, μτφρ. Χρῆστος Μ. Οικονόμου, εισ.-σχόλια-επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, ΙΙΕ/ΕΙΕ-εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2015.
3. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ἡ μεταβολὴ τῆς Γ' Σεπτεμβρίου*, Αθήνα 1844, σ. 188-189· ἡ φράση ἀναφέρεται στὸν Κωνσταντῖνο Ζωγράφου καὶ γράφτηκε για νὰ δικαιολογήσει τὴν υπογραφή ἐμπορικῆς συνθήκης με τὴν Τουρκία.
4. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ὁ Περιπλανώμενος*, Αθήνα 1839, σ. 6· τὸ ποίημα ἦταν ἔτοιμο νὰ κυκλοφορήσει τὸν Αὐγούστου, γι' αὐτὸ, ἴσως, ἡ μὴ συμπερίληψη τῶν Γάλλων στὸς κακόπιστους διπλωμάτες νὰ οφείλεται στὴν ἀρχικὰ ἐφεκτικὴ στάση τῆς Γαλλίας ἀπέναντι στὴν αἰγυπτιακὴ ἐκστρατεία κατὰ τοῦ σουλτάνου. (Ακόμα καὶ στὰ 1842 ὁ Παναγιώτης Σούτσος στὸ «Ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης» βάζει τὸν στρατηγὸ νὰ διεκδικεῖ «τα ὅρια ἡμῶν ἀπὸ Μαλέαν ὡς εἰς Κασσάνδραν, κι εἰς τὴν γῆν τοῦ ἀκουστοῦ Σουλίου,| μετὰ τῆς Κρήτης, τῶν Ψαρῶν, τῆς Σάμου καὶ τῆς Χίου», νὰ περιορίζεται δηλαδὴ στὰ ὅσα θεωροῦσε ἐφικτὰ καὶ τὸ υπόμνημα τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὶς Μεγάλες Δυνάμεις, βλ. *Τρία λυρικά δράματα*, Αθήνα 1842, σ. 104).
5. Ἐχω συγκεντρώσει κάποιες ἐνδείξεις στὸ ἀρθρο-μου «Ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αυτοκράτορες στὸς ἔνδοξους ἀρχαίους προγόνους», *Ὁ Πολίτης. Δεκαπενθήμερος* 32 (21 Φεβρ. 1997), σ. 12-20.
6. Ἀπὸ τὸ 1837 τὸ Ρωσικὸ Κόμμα ἐπανακάμπτει καὶ ἰσχυροποιεῖται στὴν κυβέρνηση, βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 325-337.
7. Βλ. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ὁ Πολυπαθής*, ἐπιμ. Ἄλκης Ἀγγέλου, Ἑρμῆς Ν.Ε.Β, Αθήνα 1989, σ. 232· Μαριλίτσα Μητσού, *Στέφανου Α. Κουμανούδη «Στρατῆς Καλοπείχειρος»*, τ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 187.
8. Οἱ υποτιμητικὲς ρήσεις εἶναι τόσες, που δὲν ἔχει νόημα νὰ παραπέμψουμε· ἔχουμε ὅμως καὶ μὴ ρητὴ ἀπόρριψη τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων που προέρχεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωακείμ Γ' (16 Νοεμβρίου 1876), βλ. Σπύρος Καραβάς, «Ἡ Μεγάλὴ Βουλγαρία καὶ ἡ “Μικρὴ Ἰδέα”», στὸ «Ἐν ἔτει...» 1878 / 1922, Ἐταιρεία Σπουδῶν, Αθήνα 2008, σ. 43-45, καὶ μὴ πιο πλάγια, τὴν παράκαμψη που πραγματοποιεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Δόσιος στὸ *Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσισμὸς*, Αθήνα 1854, σελ. ξ': «Τὸ φυσικότερον φαίνεται, κατὰ πρώτην ὄψιν, ἡ σύστασις ἀνεξαρτήτων ἐπικρατειῶν κατὰ τὰς ἐνοικούσας εἰς τὴν Τουρκίαν φυλάς. Ἡ λύσις αὕτη εἶναι σύμφωνος με τὴν δικαιοσύνην. Συμφωνεῖ ὅμως καὶ με τῆς Ευρώπης τὰ ἀληθινὰ συμφέροντα, τὸ ὁποῖον δίκαιον εἶναι εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν νὰ φέρωσι τὴν νικώσαν ψήφον; Ὅχι».
9. Πόσο μπορούμε νὰ ἔχουμε ἐμπιστοσύνη σε τέτοιου εἶδους πληροφορίες; Κίνδυνοι ὑπάρχουν για κάθε πηγή: προσωπικὰ προτιμῶ νὰ μὴν τις ἀπορρίψω, καὶ πάντως δηλώνω υπευθύνως ὅτι καταγράφω πιστὰ τὶς φράσεις που κλείνω σε εἰσαγωγικά. Τὶς ἀκούσα ἀπὸ τὸν ἴδιον, κάπου γύρω στὰ 1980.

10. Σε επιστολή-του προς τη γαλλική κυβέρνηση: «La Grande Idée n'est rien de plus que le besoin de turbulence habillé en système. Les Grecs qui veulent travailler sincèrement ne pensent pas à la Grande Idée; ils s'en vont en Turquie, en Égypte, en Europe et n'ont pas, à proprement parler, des prétentions à une nationalité quelconque, pas plus que les Arméniens et les Juifs, auxquels ils ressemblent par tant des côtés. Les autres voient dans le dogme de la Grande Idée des éventualités et des justifications de pillage, le moyen de vivre au café et la satisfaction sans limites des dispositions à la hâblerie, endémique chez la plupart des Méridionaux», βλ. J. F. de Raymond, *La Grèce de Gobineau*, Παρίσι 1985, σ. 357 (όπου και σχόλια του εκδότη για τη στυφή διάθεση του συγγραφέα).
11. Αλέξανδρος Σούτσος, «Σάτιρα πρώτη», *Κάτοπτρον του 1845 έτους*, Αθήνα 1845, σ. 8-9.
12. Πολλά άλλωστε από αυτά τα κείμενα ήταν απαντήσεις σε ανάλογα «ανθελληνικά» κείμενα· ο αναγνώστης λοιπόν χαιρόταν που ανατρέπονταν οι εχθρικοί ισχυρισμοί.
13. Επρόκειτο για το απόρρητο έγγραφο του άγγλου πρέσβη στην Πετρούπολη Σέιμουρ προς τον πρωθυπουργό-του Ρώσσελ [Lord John Russell], που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Αθηνά* στις 24 Μαρτίου 1854· ολόκληρη η μυστική αλληλογραφία θα συμπεριληφθεί στο ανυπόγραφο δημοσιευμένο βιβλίο του Κ. Δόσιου, *Ελληνισμός*, ό.π., που κυκλοφόρησε, και αυτό, μάλλον τον Μάη του 1854 ή, έστω, λίγο αργότερα.
14. Η ημερομηνία του προλόγου στο *Πανελληνίς* είναι 15 Μαρτίου 1855· πρόκειται για την ημέρα που οι Αγγλο-Γάλλοι κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Ρωσίας – να πρόκειται για σύμπτωση;
15. Αρκετά παρόμοιες, άλλωστε, ήταν και οι απόψεις που εξέφραζαν οι αρθρογράφοι του *Spectateur de l'Orient*, όπως και ο Κωνσταντίνος Δ. Σκινάς, πρέσβης στο Μόναχο, προς την αυλή του Λουδοβίκου, βλ. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σκινάς*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998, σ. 210-218.
16. Το βιβλίο της Sophie Basch, *Le Mirage Grec: La Grèce Moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Αθήνα 1995, φωτίζει επαρκώς τη στροφή από τον ρομαντικό φιλελληνισμό των χρόνων της Επανάστασης στην κριτική ή και απορριπτική στάση των γάλλων διανουμένων απέναντι στην Ελλάδα· συγγενικές, αλλά από διαφορετική οπτική πληροφορίες, στο άρθρο της Μαριλίζας Μητσού, «"Εστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού": η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα», υπό δημοσίευση.
17. Αχιλλεύς Παράσχος, *Ποιήματα*, τ. Β', Αθήνα 1881, «Εγερτήριον», σ. 97-98, και «Ελλάς και Δύσις», σ. 52-53.
18. *Πανδώρα* 22 (1871-1872), σ. 95.

AnalyzeGreece!

NEWS AND LEFT POLITICS

Ένα νέο διαδικτυακό εγχείρημα,
με κείμενα για την Ελλάδα
(μεταφρασμένα ή γραμμένα)
στα αγγλικά, από σκοπιά αριστερή,
κινηματική και κριτική

**Συντακτική ομάδα: Μ. Αυγερίδης, Δ. Ιωάννου,
Μ. Καλαντζοπούλου, Κ. Καρπόζηλος, Ι. Μεϊτάνη,
Σ. Μπουρνάζος, Δ. Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος**

www.analyzegreece.com
www.analyzegreece.gr